

על הקדש אבו-מדין המערבי בירושלים

גדעון ויגרט

הקשר המערבי לירושלים

למן סוף המאה הי"ב ניתן להבחין בתנועת עלייה לרגל של מוסלמים אדוקים מן המערב (מרוקו של ימינו) לירושלים. יש לראות תופעה זאת במישור רחב של זיקת תושבי צפון-אפריקה בכלל והמערב בעיקר אל המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים. זיקה זאת באה לידי ביטוי מוחשי במשך מאות בשנים כאשר עולי-רגל מערבים, בדרכם מן החג במכה בחזרה למולדתם, סרו גם לביקור בירושלים.¹

אחרי כיבוש ירושלים מידי הצלבנים עשה צלאח אל-דין רבות לחזוק מעמד המוסלמים בעיר. ואין פלא בכך; קדושת ירושלים בעיני המוסלמים — פקבלה (כיוון התפילה) הראשונה באסלאם וכמקום השלישי בקדושתו, אחרי מכה ואלמדינה (ת'אלת' אל-ת'רמין) — מעוגנת בקוראן ובחדית.² על-פי הקוראן הגיע מתמד ברכיבתו הלילית ממכה לירושלים, וממנה עלה לשמים. גם מסגד אל-אקצא נזכר בקוראן.

מסיניון מציין כי מן המאה הי"א החלו המערבים לדרוש את החזרת הקבלה ממכה לירושלים, מבלי להמתין ליום-הדין, כפי שהדבר מקובל במסורת.³ גם ראשי הצופים, המיסטיקנים המוסלמים, היו קשורים לירושלים ולסביבתה. צופיאן אלת'ורי מבצרה, שמת בשנת 778 לספירה, ביקר בירושלים,⁴ ואל-עזאלי, שמת בשנת 1111 לספירה, התבודד בחדר קטן על הר-הבית במשך תקופת מה.⁵ יוסף דרורי כותב כי ירושלים היתה בימי-הביניים המוקדמים 'אבן שואבת למיסטיקנים, חכמי דת ולחסידיים... גירוש הצלבנים רק הגביר בקרב הצופים את התשוקה לשבת

* מאמר זה מבוסס בעיקרו על עבודה שנעשתה במסגרת סמינר על הווקף, ההקדש המוסלמי, בהדרכת פרופ' אהרון ליש וד"ר מרים הקסטר בשנת הלימודים תשמ"ד. תודת הכותב נתונה למי שסייעו בידו באיסוף מידע חשוב למאמר זה — לד"ר אחמד אל-עלמי, מנהל הספרייה של הקולג' ללימודי השריעה בבית-חנינה; למר זיין אל-עאבדין אל-עלמי, מזכיר בית-הדין השרעי במזרח-ירושלים, למר נהאד אל-גי'אעוני, מומחה לשטרי הקדש עתיקים ולמר מחמד עבד אל-ח'ק אל-מע'רבי. נאמן ההקדשים המערביים בירושלים.

1 ראה: עבד אל-האדי את-ת'אזי, חי אל-מע'ארבה אל-קדס, המערב [ללא שנת הוצאה].

2 ראה: קוראן יז יא; ה כא, כד; חדית' אצל אבן-חנבל, מסנד, יב, קהיר 1953, עמ' 117. על קדושת ירושלים בעיני האסלאם ראה: ח' לצרוסייפה, 'קדושת ירושלים במסורת האסלאם', מולד, 21 (4) (תשל"א), עמ' 219-227; וכן: S.D. Goitein, 'The Sanctity of Jerusalem and Palestine in Early Islam', *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 135-148

3 ראה: L. Massignon, *Documents sur certains Waqfs des Lieux Saints de l'Islam*, Paris 1952

4 אל-אצבהאני, עמ' 337.

5 ראה: ח' לצרוסייפה, הפודה מן הטעיה והטעות לאל-עזאלי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 58.

בסתר עליון.⁶ ואכן, חלק לא מבוטל מן המעורבים, שעלו לירושלים כדי להתיישב בקירבת מסגד אל-אקצא, השתייכו למסדרים צופיים שונים.

אין לנו מידע מדויק על המועד שבו התחילה העלייה המערבית לירושלים ולא על השנה שבה התיישבו ראשוני המעורבים ברובע מיוחד להם בצד המערבי של הר-הבית. מתקבל על הרעת שהתיישבות זאת היתה קיימת כבר לקראת סוף המאה הי"ב, בימיו של נור א-דין, בנו של צלאח אל-דין, שישב בדמשק, ואזור שלטונו כלל גם את ירושלים.⁷ על-פי מגייר א-דין, ההיסטוריון של ירושלים באותם הימים, הקריש נור א-דין את כל השטח המשתרע ממערב לחומה כהקדש לטובת המעורבים — גברים כנשים — וכן הקדיש לילדיהם בית-ספר מיוחד, שנקרא על-שמו אל-אפְּלִיָה.⁸ היאחזות המעורבים ליד אחד משערי החרם הירושלמי, שנעזרה, כאמור, על-ידי הקדשים ממלכתיים, נחשבה, לדעת מסיניון, ליתחנת המתנה לבוא המהדי, המשיח.⁹

ההקדש הראשון לטובת המעורבים בירושלים נוסד, אם-כן, על-ידי שליט איובי, במחצית השנייה של המאה הי"ג. ההקדש המערבי הפרטי הראשון הוקם כעבור 100 שנה על-ידי עמר אל-מג'רד, שנפטר בירושלים בשנת 1303. מדובר בזאוויה המערבית הראשונה מסוגה ששכנה בשכונה שהוקדשה על-ידי נור א-דין, בקירבת הכותל המערבי.¹⁰ ההקדש הפרטי השני היה זה שיסד אבו-מג'רד, בשנת 1320. בשנת 1352 הוקם הקדש מערבי שלישי בירושלים. הפעם לא היה מדובר בנכס שנרכש, כיוון בעותק מן הקוראן, בכתב-ידו של שליט המערב של אותם הימים, הסולטאן המריני עלי אבן עת'מאן.¹¹ הקדש זה היה מתנה מלכותית, ונועד לאפשר למתפללים המעורבים במסגד אל-אקצא לקרוא מתוך עותק שלהם של ספרם הקדוש.

רק 300 שנה מאוחר יותר התחדשה הקמת ההקדשים המערביים בירושלים, ושיאה במאות הי"ח והי"ט, כאשר מספר ההקדשים המערביים בירושלים הגיע לעשרות, ובהם בתים, חנויות, גינות-חצרות (חזואכיר) ועוד. בנוסף לאלה נוסדו גם הקדשים מערביים בערים אחרות של ארץ-ישראל, כגון: רמלה, לוד ועזה.¹²

הקשר של המעורבים לירושלים התחזק בימי האיובים, אז הוקם הרובע המערבי שהוקדש ליישובם של בני ארץ זאת. קשר זה גבר במרוצת השנים הודות לעשרות הקדשים של צפון-אפריקאים עשירים למען רווחתם של בני ארצם, המתגוררים ליד החרם הירושלמי ומחזקים את מעמד המוסלמים בעיר הקודש — אל-קדס ואת מסגד אל-אקצא המהולל.

במאמר זה נעסוק בגדול וכחשוב בהקדשים המערביים, שהוקם בתחילת המאה הי"ד. המקדיש, שעיב אבו-מדין, היה נצר למשפחה מערבית, שאחד מאבותיה — גם הוא שמו שעיב — יסד בסוף המאה הי"ב את הטריקה (מסדר צופי) הראשונה במערב. המקדיש רכש בתקופה

6 י' דרורי, 'ארץ ישראל וירושלים בעיני מוסלמים', א' כהן (עורך), שלטון הממלוכים והעות'מאנים (היסטוריה של ארץ-ישראל, ו), ירושלים 1981, עמ' 53. דרורי אינו מצייין מהו המקור שעליו הוא מסתמך.

7 עכד אל-רחמאן מגייר א-דין, אליאנס אל-ג'ליל בתאריך אל-קדס ואל-ח'ליל, ב, קהיר 1283ה, עמ' 398.

8 שם; וכן: כרד עלי, ח'טט אש-שאם, ב, דמשק 1928, עמ' 44.

9 מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 86 מדבר על: 'pierre d'attente'.

10 ראה: מגייר א-דין (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 397; עכד אללה מח'לס, 'זקף אבו מדין', אל-כליה, יכ, ביירות 1932, עמ' 226. זאוויה פירושו: פינה, פינת תפילה, מסגד קטן. המושג הפך לכינוי למרכז צופי קטן, ובתקופה מאוחרת יותר לכינוי למרכז גדול, הכולל אכסניה. ראה: 656-658 pp. 'Zawiya', EI, Leiden 1953.

11 מח'לס (שם), עמ' 224-225; עותק זה מוצג עד היום במחיאון של מסגד אל-אקצא.

12 ראה רשימה מפורטת אצל מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 116-118.

זאת (המועד המדויק אינו ידוע), בנסיבות שאינן מפורטות במקורות, שטח גדול של אדמות חקלאיות באזור הכפר עין-כרם שליד ירושלים. הוא הקדיש את ההכנסות מנכס זה לרכישת מבנה – זאווייה – אכסניה לרווחת המעריבים המגיעים לירושלים על-מנת להתנחל בה.

על משפחת המקדיש

בחקר משפחתו של אבר-מדין אנו נתקלים כתופעה מוזרה; בה במידה שיש בידינו מידע רב על משפחת שעייב אבר-מדין אל-אנדלוסי, שהיגר בצעירותו לצפון-אפריקה ונפטר בתלמסאן (Tlemcen) בשנת 1193, כך אין לנו שום ידיעות על שעייב אבר-מדין, בעל ההקדש המעריבי בירושלים. ייתכן שהיה נכדו של אל-אנדלוסי,¹³ אך דמותו ותולדות חייו נשארו נעלמים עד היום. כלל לא ברור באילו נסיבות הוקם ההקדש על-שמו ובאיזו דרך נרכשו קרקעות הכפר עין-כרם והוקמה הזאווייה. כמו כן, לא ברור אם מעשה הרכישה נעשה על-ידי המקדיש עצמו, בשעת ביקורו בירושלים, או על-ידי שליחיו, שבאו למטרה זאת לעיר הקודש.

ידיעותינו על משפחת אבר-מדין לוקות בחסר לגבי תקופה של כ-130 שנה – בין מועד פטירתו של אבר-מדין אל-אנדלוסי לבין ימי חייו של המקדיש. על אבר-מדין אל-אנדלוסי מסופר במקורות שבידינו כי בשעה ששהה במכה לרגל החג, הוכנס למסדר הצופי הקאדרי על-ידי מייסד מסדר זה, עבד אל-קאדר אל-ג'ילאני.¹⁴ על מהות המסדר שהקים אבר-מדין במערב ועל מורשתו הצופית יש לנו מידע מועט ביותר. טרימינגהם, למשל, סבור כי זהו מסדר עצמאי, שנודע מאוחר יותר בשם אט-טריקה אל-מדיניה.¹⁵ דופן טוען שהוא היה מייסד המסדר הצופי השאד'לי.¹⁶ מכל מקום, פרסומו של אבר-מדין כצופי דגול הלך והתעצם. הוא היה, אחרי מותו, לדמות הנערצת ביותר במערב ונודע כיפטרון של תלמסאן, וקברו היה למקום עלייה לרגל של המונים.¹⁷

בנו בכורו, מדין, הקים בקהיר זאווייה, שבה התאכסנו עניים. ענף משפחתי אחר הגיע לצפון-טוריה, והתיישב בעיר חמה.¹⁸ גם הענף המצרי התרחב בשלב מאוחר יותר. על קברו של מדין הוקמה כיפה גדולה, והמקום שימש לביקורי מעריצים.¹⁹ עם זאת, לא ברור מדוע לא הזכיר מג'יד אד-דין, בספרו המפורט, את אבר-מדין ואת הזאווייה שלו בירושלים. חוקר מודרני של תולדות ירושלים, כרד עלי, מביא בספרו רשימה מפורטת של עשרות וְנוֹאֵא קדומות, ובהן הזאווייה המערבית של אל-מג'רד, שכבר נזכרה לעיל.²⁰ את-תאזי סבור שהערפול הרב השורר בסוגיית שמות צאצאיו של אבר-מדין מתלמסאן ותולדות חייהם גרם לכך שלא ניתן לזהות את המקדיש

13 ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 87, הערה 1.

14 מח'לס (לעיל, הערה 10), עמ' 221. אל-ג'ילאני נפטר בשנת 1169.

15 ראה: J.S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, p. 443.

16 ראה: O. Dupont & X. Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes*, Alger 1897, p. 443.

17 ראה: EI, I, p. 131.

18 אש-שעראני, עבד אל-והאב, אט-טבקאת אל כברא, קהיר [ללא ציון תאריך], ב, עמ' 81. מדין חי כאמצע המאה ה-11.

19 מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 86; מח'לס (לעיל, הערה 10), עמ' 224-226. פרטים על בני המשפחה ראה שם, עמ' 226.

20 כרד עלי (לעיל, הערה 8), עמ' 154-152.

אזור עין-כרם, שבו היו 118 חלקות קרקע של הקדש אבו-מדין

עצמו. כך קרה שהווקף נקרא לעתים קרובות, בטעות, על-שם שעיב אבו-מדין מתלמסאן ולא על-שם המקדיש, צאצאו.²¹

מהות ההקדש

הבסיס הכלכלי של הקדש אבו-מדין היה בקרקעות חקלאיות בכפר עין-כרם ובסביבתו הקרובה. מסיניון טוען כי עין-כרם היה בתחילת המאה הי"ד כפר כמעט נוש, ועליידי מעשה ההקדשה ורכישת הקרקעות רצה המקדיש לאכלס את המקום מחדש במוסלמים מערבים.²² אך לטענה זאת

28

21 את-תאזי (לעיל, הערה 1), עמ' 10. המחבר מוסיף כי ייתכן שבשוכו מן התג' טר אבו-מדין מתלמסאן לירושלים, וגר תקופת מה במבנה זה ליד שער השלשלת, ולכן נרכש הבית אתרי כן עליידי נכדו כהקדש לזכרו של הסב הדגול.

22 ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 120, הערה 5. מסיניון מסתמך בעניין זה על מחקרו של טובלר, אלא שבמקום

שער הכניסה לזאווייה
של אבו-מדין, בסמוך
לכותל המערבי

לא נמצאו סימוכין במקורות. למעשה, איננו יודעים מדוע נבחרו דווקא אדמות עין-כרם למימון מטרת ההקדש.

הנכס שנרכש בעין-כרם כלל קרקעות מעובדות ואדמת בור, שטח בנוי ושטח חרב ומוזנח. חלקו היה מסולע וחלקו השני — מישור. בשטח היו מספר מבנים (בחלקם חרבים) שלצדם היו חלקות קרקע השייכות לפלאחים הגרים בהם. עוד כלל הנכס גינה ומטעי פרי חיתים עתיקים, שהושקו במי מעין מקומי. גבולות השטח היו כדלקמן: כדרום — מעין-כרם ועד לכפר מאלחה; בצפון — הכפר קולוניה (היא מוצא התחתית הישנה) וחורשת הכפר צטאף; במערב — עין-שקיק (המקום טרם זוהה); במזרח — הכפר בית-מזמיל (היא קריית-היובל של היום).²³ לנכס השתייכו

29

המצוין אין טובלר מרבר על נטישת עין-כרם. ראה: T. Tobler, *Zwei Bücher: Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen*, II, Berlin 1854, pp. 347-348

23 השתמשנו בעבודה זאת בנוסח הווקפיה, שטר ההקדשה, הלקוח מן הארכיון העות'מאני באיסטנבול. המסמך נכתב כ-10 לחדש המוסלמי רביע השני (החדש הרביעי בלוח ההג'רי) בשנת 720 להג'רה (1320 לספירה).

ממול: כל הזכויות הנלוות לכפר (עיני-כרם) ולשטח בסביבתו, כולל ההכנסות וההוצאות. מאלה יש להוציא את המסגד, הדרך הציבורית ובית-הקברות. בשטר ההקדשה מופיעה אזהרה חמורה לכל המפר את תנאי ההקדש על-ידי מכירה, השכרה או העברה של הנכס או חלק ממנו; קללת האל צפויה לו ועונשו יגיע ביום-הדין.

ההכנסות מן הנכס בעין-כרם נועדו, כאמור, לרכישת מבנה שישמש זאווייה למעריבים. המבנה שנרכש נמצא בפינה הדרומית-המערבית של שטח הר הבית, לא הרחק מִבְּאֵב אֶל־מַעְאֲרֵה (שער המעריבים), המוביל למסגד אל-אקצא. המבנה שכן בקירבת מקום הידוע בשם מִן־פֶּד פְּרָאפִי, שבו, על-פי האגדה, רבצה בהמתו של הנביא בעת ביקורו הלילי בירושלים.²⁴ המבנה כלל אולם גדול (אָנוּאן), 2 מכנים, חצר, נוחיות, ובקומה התת-קרקעית היו מחסן ומרתף.²⁵

לזאווייה היה אופי חברתי-סיעודי מובהק המודגש חזור והדגש בשטר ההקדשה, הווקפיה. היא היתה מיועדת אך ורק למעריבים הנצרכים שהגיעו זה לא כבר כדי להשתקע בירושלים וטרם הספיקו להתכסס בה. האחראים על הזאווייה נצטוו לדאוג גם לאספקת מזון ולבוש לזקוקים. להלן אחדים מן התנאים המפורטים בווקפיה, הנוגעים הן למתגוררים בזאווייה והן למנהל ההקדש והאחראי לאחזקתו, הַנְאָטִיר:

1. המקדיש, יגדיל האל את שכרו, הקים הקדש זה למעריבים הגרים בירושלים והבאים אליה ללא הברדל תכונותיהם, מקצועם, מינם ומעמדם — גדולים כקטנים.
2. למהגרים החדשים [מִהַאֲרִירִין] תינתן עדיפות על הנמצאים כבר זמן מה [בירושלים] ולנוקקים יותר תהיה עדיפות על הנוקקים פחות. כן תינתן עדיפות לאדוקים, הדבקים בדתם, על האדוקים פחות.
3. הנאטיר חייב להיות ממוצא מערבי, מוכר כבעל יושר, ירא-שמים ושנון (רשיד).
4. הנאטיר חייב לדאוג לכך שהזאווייה תשמש למגורים של מעריבים גברים המגיעים לירושלים ולא לנשים המגיעות אליה.²⁶ אסור למעריבים שכבר גרים בירושלים לגור בזאווייה.
5. הנאטיר חייב ראשית דבר לדאוג לשיפוך המבנה. לאחר ניכוי ההוצאות הכרוכות בזה עליו לחלק מנות לחם למעריבים שהגיעו זה לא מכבר לעיר וכן לאלה הגרים בזאווייה.

השטר נחתם בידי אֶמִין אֶל־פֶּתָה כהיותו נציג הקאדי בבית-הדין השרעי בשנת 722 להג'רה (1322 לספירה). ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 92, הערה 1. לגבולות השטח ראה כמפת האזור.

24 ראה: קוראן ז', א.

25 הכניסה לזאווייה היתה רק דרך פשפש קטן בפינת הכותל המערבי (ראה איור). מבנה הזאווייה היה מבנה קטן בעל שני חדרים המוקם בתוך חצר רחבה. מתחת למבנה, בקומה תת-קרקעית, נמצאו מחסן ומרתף. בשנת 1326, 7 שנים לאחר שנרכש המבנה, הקים האמיר הממלוכי תַּנְקִז, שהיה המשנה למלך בסוריה וארץ-ישראל, מבנה מרשים מעל לזאווייה. המבנה שימש לבית-ספר ונקרא בשם 'אֶל־מִדְרָסָה אֶת־תַּנְקִזִי'. הכניסה אל המבנה היתה מצד רחוב השלשלת ליד שער השלשלת. כאב אֶסְסֶלְסֶלָה (בנוסה הקדש אברמדין מצוין שהזאווייה נמצאת בבאב אֶסְסֶלְסֶלָה, אלא שהכוונה כנראה לאזור באב זה, ולא לכניסת רחוב השלשלת לתוך הרי-הבית). ברבות הימים נעשה המבנה למקום מושבו של בית-הדין השרעי, וכונה כפי העם 'אֶל־מִחְקָה'. אחרי מלחמת ששת הימים נמצא המקום בהחזקתו של צה"ל כשעה שהזאווייה של אברמדין נחרבה יותר מאוחר במסגרת הפירת המנהרה המובילה מפינת הכותל לכיוון הרובע המוסלמי (רחוב העמק — אל-וואד). ראה: ז' וילנאי, מדרין ארץ-ישראל: ירושלים יהודה והשומרון, תל-אביב תש"ב, עמ' 75.

26 לא ברור אם יש כאן סתירה לנאמר בסעיף 1 בדבר איסור אפליה בין המינים בכל הנוגע להנאה מפירות ההקדש. כנראה היתה הכוונה לכך שנשים אמנם לא תגורנה בזאווייה אך בחלוקת מזון ולבוש הן תינהנה מפירות ההקדש שווה בשווה עם הגברים.

החלוקה תיעשה בשלושת התודשים הקדושים, רג'ב, שעבאן ורמ'דאן [תודש הצום המוסלמין], וזאת על-פי המכסה של 2 כיכרות-לחם לנפש הן לזכרים והן לנשים. החלוקה תתבצע אחרי תפילת מנחה [אל-עצר] ואחרי קריאת מספר סורות קטנות מן הקוראן לזכותו של הנביא ולעילוי נשמתו של המקדיש ולכל הקשורים בטובת הקדש זה.²⁷

6. המקדיש קובע כי בימי החגים, כגון: עיד אל-פטר [סיום צום הרמ'דאן] ועיד אל-א'ך'תא [חג הקורבן], וכן ביום הולדת הנביא מחמד [מולד א'נ'נבין], יחלק הנאט'ר לעניים המע'רבים 3 ארוחות מדי יום ביומו [עטאמ'ה].

7. הנאט'ר ישלם לכל מע'רבי נצרן, שהגיע זה עתה לירושלים, או הגר בזאווייה, מחיר בגד כדי להגן עליו מן הכפור. כן הוא חייב לשאת בהוצאות הקבורה והתכריכים של כל מע'רבי שנפטר מבלי להשאיר אחריו דבר-מה.

יש להניח שהמקדיש היה קשור קשר נפשי עמוק אל קודשי האסלאם בירושלים, ועז היה רצונו לסייע לבני ארצו הבאים להשתקע בעיר הקודש. מגמתו היתה דתית-חברתית, ואין לקבוע בוודאות האם ובאיזו מידה היו מעורבים במעשה ההקדשה גם שיקולים פוליטיים.

למרות העובדה שהמקדיש השתייך למשפחת צופים ידועה בצפון-אפריקה, הרי הזאווייה שהוא הקים לא היתה בעלת אופי צופי, ולא התקיימו בה כל טקסים צופיים, כפי שהיה הדבר נהוג במוסדות אחרים מסוג זה בירושלים. לא רק שבשטר ההקדשה אין כל רמז לאופי צופי כזה, אלא מודגש בו האופי הסייעודי — מתן מחסה לנוקקים מבני ארצו של המקדיש — והרצון שבמעשהו זה יזכה המקדיש לגמול מאת האל ביום-הדין.²⁸ זהו רעיון מנוגד בתכלית ליסודות הצופיות, הדוחים כל כוונה לקבלת גמול על מעשה צדקה.

משיחות עם אישים מע'רבים במזרח-ירושלים, מנהלי הקדשים וזקני העדה, עולה כי, ככל הנראה, כבר בשלב מוקדם הופסק תפקוד הזאווייה על-פי העקרונות שקבע המקדיש. ניהול ההקדש עבר — בנסיבות בלתי-ברורות ובמועד שקשה כיום לקבוע במדויק — לידי מנהלי הקדשים מע'רביים אחרים בירושלים. מכל מקום, לא מונה לזאווייה של אבו-מדין נאט'ר מיוחד, ובשלב מאוחר יותר הועבר המקום מידיים מע'רביות לרשות פרטית, והנכס המוקדש הומר, במסגרת עסקת חליפין, ברכוש אחר, וזאת בניגוד גמור לתנאי שטר ההקדשה. כך חוסלה הזאווייה ועימה האופי ההקדשי שלה, והפיקוח על המבנה הועבר מידי נאמנים מע'רבים לידי הקונה החדש. כך נמחק, למעשה, זכרו של אבו-מדין ושל הזאווייה שהקים,²⁹ ובירושלים נשארה רק עוד זאווייה מע'רבית אחת, זאת של עמר אל-מג'רד, שהיתה ידועה בשם 'הזאווייה המע'רבית'.³⁰

27 ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 98; מחמד אטער אל-אמאם חסיני, אלי-מנהל אצ-צאפי פי אל-זוקף ואחכאמה, ירושלים 1982, עמ' 74.

28 'טלבן לת'נאבה אל-עמיס'. ראה נוסח שטר ההקדשה שפרסם מסיניון (לעיל, הערה 3).

29 על-פי שיחה עם ד"ר אחמד אל-עלמי ומר מחמד עבד אלי-חק אל-מע'רבי.

30 גם זכר זה של התנחלות המע'רבים ליד הרהיבת לא נותר לאחר הריסת הרובע המע'רבי בקיץ 1967.

שער בית-הספר את-
תנכזיה בעיר העתיקה

רחוב הכותל של היום,
שנקרא לפני-כן 'מעלה
אבו מדין'

גדען ויגרט

סיכום

נדמה שלא נטעה אם נאמר שהפעולות לחיזוק מעמדם של המוסלמים המערביים בירושלים, בתקופה שלאחר גירוש הצלבנים, נעשו בעיקר על-ידי השליטים. ואמנם, על צעדים כמגמה זאת יש לנו עדויות ברורות במקורות; מלבד הקדשת השטח שעליו הוקם הרובע המערבי על-ידי שליט דמשק, נור א-דין, לקראת סוף המאה הי"ב, ידוע שכשנת 1337 הקציב הסולטאן אבו אל-חסן, מן השושלת המרינית במערב, כסף לרכישת רבעים בירושלים ולשמירת המקומות הקדושים במכה ואל-מדינה.³¹ נראה שצדק קאָן באומרו שאין כל אפשרות להפריד בין פוליטיקה לבין דת באסלאם, 'שתיהן מעורבות זו בזו בצורה כה אינטימית עד שהאחת יכולה ללבוש צורת זולתה וההפך'.³²

31 את-תאזי (לעיל, הערה 1), עמ' 3.

32 C. Cahen, 'Points de vue sur la révolution abbaside', *Revue Historique*, (1963), p. 289